Арестувани, изчезнали, убити

Български писатели „в неизвестност“ през есента на 1944

Пламен Дойнов

Арестите между септември 1944 и януари 1945 г. могат да бъдат специална литературна история. Отделните писатели и журналисти стигат до различни стъпала на „народното правосъдие“. Впрочем за част от тях едва ли можем да кажем, че са били *арестувани*. Все пак арестът предполага следващи етапи от съдебно-следствена събитийна верига – дознание, съдебен процес, затвор или освобождаване. А за мнозина от задържаните изобщо не се предвижда проверка и доказване на вината им. Те са задържани или извлечени, за да бъдат малтретирани и ликвидирани *без съд и присъда*. Включени са към онези лица, предназначени за „негласна ликвидация“ (по израза на Трайчо Костов), извършвана от „вътрешните тройки“ от комунисти, докато започне да работи Народният съд – защото „контрареволюцията трябва да бъде обезглавена бързо и решително“[1].

Данаил Крапчев

*

Някои от задържаните най-вероятно биват убити в режим на дирижирана стихийност, т.е. по предварителен план. Към директора на вестник „Зора“ **Данаил Крапчев** и към почти целия редакторски екип на всекидневника очевидно се проявява специално отношение. Крапчев е нарочен за жертва още *преди Девети*. През юли 1944 г. двама мъже от терористичните групи на Комунистическата партия извършват срещу него неуспешен опит за покушение – нарязват го с ятагани на улица „11 август“, но намесата на случайни минувачи предотвратява фаталния удар. След атентата Крапчев се оттегля от „Зора“. Името му изчезва от челото на вестника. Казват, че изпада в особен тип резигнация, дори отчаяние. Ден-два преди 9 септември 1944 г. отива в Горна Джумая (Благоевград) по покана на областния управител. Тъкмо там го убиват още на 10-и. Очевидно е търсен от ударните групи на новата власт. Бързо е разпознат. Макар палачите му да пускат подигравателния слух, че се е „самоубил“ с чорапите си в един нужник (дори публикуват хумористични антрефилета, че чорапите били *германски*[2]), Крапчев най-вероятно става жертва на брутална улична разправа. Започват да го *линчуват с камъни и дървета*. Паднал на земята, успява да каже: „Народе, народе, български народе, осъзнай се!“. Но „две еврейчета го простреляват с пистолетите си“[3]. Последната сцена и заплахата-самохвалство, изречена по-късно пред Христо Бръзицов от Шемтов Данон – тогавашен следовател в Дирекция на милицията – водят към следите, оставени от онези, които *убиват* Данаил Крапчев. Или го *самоубиват*. Народният съд го осъжда *посмъртно*, за да му бъдат отнети „всички движими и недвижими имоти с изключение на къщата на ул. „Добри Войников“ № 23 в гр. София“[4].

Независимо кои са конкретните извършители на престъплението обаче, натъкваме се на по-мащабен замисъл – нещо като *план* за превантивно физическо прочистване на публичността, с акцент върху емблематични автори, проявили антикомунистически и/или антисъветски възгледи. Документалното начало отдавна е установено – постановление на Министерския съвет от 12 септември 1944 г., според което освен бившите министри (управлявали между 1941 и 9.09.1944 г.), депутатите от XXV ОНС и отговорни военни лица, трябва да се задържат и онези, които „във връзка с политиката на казаните по-горе кабинети са заповядвали, поощрявали или извършвали убийства, палежи, грабежи, тежки телесни повреди или изтезания“[5]. Така знакови писатели и публицисти веднага минават под знаменателя „поощрявали“. Могат да бъдат разпознати и сред визираните в издаденото на същия ден Окръжно № 5 на ЦК на БРП (к), в което се нарежда „да се проведе решително и бързо прочистване на целокупния държавен апарат от всички злостни врагове на народа“, като „се ликвидират енергично и твърдо оцелелите все още гнезда на фашистка съпротива“[6]. Разрешените арести улесняват и „узаконяват“ отвеждането на набелязаните хора, част от които са убити без съд и присъда във *времевия прозорец между Девети и процесите на Народния съд*.

*

Но това не е същинското начало на персоналния червен терор, извършван от „екзекутивни групи“ или „изпълнителни тройки“. Идеята за превантивна чистка е пряко наследена от близкото нелегално минало. През 1943/1944 г. терорът на Комунистическата партия, насочен към отделни, избрани от нея личности, също ползва алибито на „народното правосъдие“. Мемоарите на Цола Драгойчева нагледно демонстрират как *Партията* подменя *Народа*, а класово-политическото изтребление придобива идеологическия облик на *народно възмездие*. След есента на 1942 г. започват да се сформират т.нар. „наказателни групи“ или „екзекутивни тройки“, които трябва да накажат „народните предатели“ от името на народа. Както се изразява Драгойчева, „по въпроса за наказателните разстрели между Задграничното бюро и вътрешното ръководство на партията съществуваше пълно единодушие“ и „ние предоставихме думата на Народния съд“[7]. Към Софийската окръжна организация се събират общо около петнайсетина бойци „народни отмъстители“. Централната военна комисия на Комунистическата партия изготвя *списък* на „групата престъпници“ за разстрел, а Политбюро го утвърждава. В него влизат ген. Христо Луков, проф. Александър Цанков, ген. Кочо Стоянов, полк. Атанас Пантев, Данаил Крапчев, Сотир Янев и др.[8] След ликвидацията на ген. Христо Луков (13 февруари 1943) мартенският брой на „Работническо дело“ пророкува:

„Рано или късно истината ще лъсне и фашистките кучета по кучешки ще се разлаят пред Народния съд. Денят на народния съд не е далеч и тогава те именно ще плащат за главите на убийците. Съдия ще бъде народът.“[9]

Терорът на улицата, извършван от „народните отмъстители“ през 1943/1944 г. е нещо като *предварителен* Народен съд, който *изпреварва времето си* и подготвя процесите от края на 1944 и началото на 1945 г. Към името на Крапчев, който е определен от Драгойчева за „най-усърдния, водещ член от групата престъпници на перото“, са прибавени Тодор Кожухаров, Йордан Мечкаров, Йордан Бадев, проф. Г. П. Генов, Александър Ганчев, Петър Джидров „и още неколцина други“[10].

Само за няколко месеца неколцината стават мнозина. Списъкът за персонални разстрели *преди Девети* се разроява в множество списъци *след Девети*.

Но моделът и редът са едни и същи: имената на предназначените за ликвидация ги попълват направо в Политбюро или отделни комунистически функционери, а значителна част от жертвите не стигат до съдебните зали.

*

Обширна зона от литературното поле бързо обезлюдява. След Крапчев от домовете им са извлечени и избити почти всички водещи редактори и сътрудници на вестник „Зора“. Меродавният литературен и театрален критик **Йордан Бадев** е арестуван на 20 септември 1944 г. от вилата си в Овча купел. Според спомена на тогава 16-годишния му син критикът е отведен с джип от двама мъже „в кожухчета и бричове, препасани с револвери“. Няколко седмици след това вижда във вестниците, че баща му е обявен за „безследно изчезнал“[11]. Бадев е подведен под отговорност от Народния съд *задочно* като намиращ се „в неизвестност, културен редактор на вестник

---

[1] Телеграма от Трайчо Костов до Георги Димитров, 25 септември 1944 г.

[2] Вж. Бай Иван [Крум Кюлявков]. *Картини от натура. Картинка трета. – Щурмовак*, бр. 1, 6.10.1944.

[3] Представяме тази версия за смъртта на Д. Крапчев по разказа на бившия касиер и администратор на в. „Зора“ Марин Петков в: *Данаил Крапчев и в. „Зора“. Незабравимото. Интервюта, писма, документи*. Съст. Цвета Трифонова. Фабер. Велико Търново, 2006.

[4] *Присъда на Шести върховен състав на Народния съд* [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 1в.

[5] Вж. това постановление в: *Установяване и укрепване на народнодемократичната власт (септември 1944 – май 1945). Сборник документи*. Съст. Борис Матеев, Златко Златев, Иван Пейков, Стефка Вичева-Велева, Тодорка Зашева, Мара Гетова, Георги Мишков. БАН. С., 1969, с. 103–104.

[6] Цит. по: Мешкова, Поля, Шарланов, Диню. *Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд*. Агенция „Демокрация“. С., 1994, с. 22–23.

[7] Вж. Цола Драгойчева. *Победата. Повеля на дълга. Книга 3. Спомени и размисли*. Партиздат. С., 1979, с. 166.

[8] Пак там, с. 167.

[9] Цит. по: Пак там, с. 162.

[10] Пак там, с. 169.

[11] Вж. Бадев, Бойко. *Спомен, който не умира*. – В: Бадев, Йордан. *Позиция*. Съст. Божидар Кунчев. Изд. на БАН. С., 1993, с. 154.

на стр. 10-11

Арестувани, изчезнали, убити

от стр. 9

„Зора“[12]. Убийството му е *узаконено* със смъртна присъда[13]. Други водещи лица на „Зора“ – като отговорният редактор **Петър Николчев** и спортният редактор **Александър Дякович** – също изчезват[14]. Сред жертвите е дори коректорът **Борис Стефов Велев**, който след спирането на „Зора“ се премества във вестник „Свобода“, но на 25 септември е изведен от новото си работно място към неизвестността[15]. От редакционния екип на „Зора“ до Народен съд стига единствено **Матей Бончев – Бръшлян**.
Методичното превантивно избиване на редакторите от този вестник се дължи не само на отмъстителността на засегнати комунистически функционери, но и на стремежа на новата власт да отстрани най-изявените носители на вероятно опозиционно или поне алтернативно слово. Така не просто се заличава едно издание, което формира високите равнища на медийната публичност. По-важно за налагания ОФ-режим е да бъдат запушени устата на емблематични персони като Йордан Бадев, изповядващ патриотичен консерватизъм (маркиран негативно от Георги Димитров като „великобългарски шовинизъм“), да се отнеме *завинаги* думата на потенциални критици на задаващия се *след Девети* произвол в обществото и литературата. Защото Бадев може да е *външнополитически* прогермански настроен, доколкото България е съюзник на Германия, гарантирала през 1941 г. обединението на българските земи, но същевременно той е отявлен критик на всяка тенденциозност и партийност в литературата, противник на тоталитарните практики в нея, защитник на творческата свобода. *След Девети* обаче „Зора“, Бадев и *бадевщината* стават символи на „народния враг“ и на „фашизма в литературата“, понеже представляват *политическото друго* на комунистическите възгледи за позиционирането в литературното поле.
В статията си от 30-те „Литература и политика“, включена в книгата „Животът и изкуството“ (1938), Йордан Бадев подчертава необходимостта от лична творческа автономия, очевидно изгубена и в Третия райх, и в СССР:

> „Когато на писателя е отнета елементарната свобода, идеи и отношения; когато не е свободен човек на свободна държава, а мобилизиран гражданин в партийна работа; когато делото му се смята за задължителна повинност с програмни задачи и средства – той страда неминуемо като творец, и рожбите му – като изкуство. Фактът, че германският расизъм и руският комунизъм си служат с абсолютно еднакви доводи против свободното изкуство, доказва най-убедително, че изкуството е преди всичко лично и свободно творчество, което по природата и задачите си трябва да стои над политико-обществените промени, които са всякога повече или по-малко временни.“[16]

Бадев се опитва да разграничи както Германия и немската култура от националсоциализма, така и Русия и руската култура от болшевизма. Но през 30-те и началото на 40-те години на XX в. тоталитарните режими в двете големи държави споявят различните образи в една трудноразличима сплав от диктатура и дирижирана литература. Въпреки това мнозина български мислители и интелектуалци, печатащи в близките до правителството издания, искат да се абстрахират от съвпадежа на *германско* и *нацистко*. Стремят се да извършат сложна идеологическа и реторическа операция: да приемат прагматиката на съюзничеството с Третия райх и да отклонят опитите за налагане в България на германския културен модел и на правилата за функциониране на хетерономно литературно поле. Разбира се, особено в състоянието на война, такова разграничение изисква постигане на почти невъзможен баланс. Създаването и функционирането на Дирекцията на националната пропаганда (от 5 април 1941 до 28 юли 1944 г.), натискът на цензорски институции като Дирекцията на печата към МВнР и службата към Министерския съвет, известна под името Временен надзор върху печата, както и приемането на Закона за камарата на народната култура (10 април 1943 г.), показват теденция към централизация и контрол върху културата *по германски образец*.
Но до 9 септември 1944 г. плурализацията и автономията на литературното поле, макар и проблематизирани от военновременните мерки, са факт. И влиятелните консервативни, „десни“ фигури като Йордан Бадев са сред гарантите за това. Затова тъкмо те застрашават новата „лява“ доминация в културния сектор след вземането на властта от ОФ в хоризонта на предстоящо осъществяване на комунистическия тоталитарен проект. Ясно се вижда как септемврийските арести и убийства, направлявани от Комунистическата партия, обезвреждат ядрото на „десния“ сектор в българската литература и култура.
За дълго време Бадев и *бадевщината* са маркирани с черния печат „фашизъм“, а за част от писателите се оказва не просто непрестижно, но и *опасно* (вселяващо страх) меродавният критик на „Зора“ да е писал положителни текстове за тях. В края на живота си Багряна признава как една вечер собственоръчно *изгаря* вестника, в който Бадев е публикувал портрета си за нея, без да си даде сметка, че не може да го заличи, защото изданието го има в Народната библиотека, а текстът е включен и в книгата на критика „Скици на живите“ (1934)[17]. Но страхът, че могат да я свържат с Бадев, макар и чрез похвалните му думи, коментиращи качествата ѝ на поетеса, е толкова обсебващ, че тя бърза да премахне „уликите“ тук и сега – да не ги виждат очите ѝ, сякаш всеки момент ще нахлуят в дома ѝ за обиск и ще открият уличаващия материал. Всяка „фашистка“ следа трябва да бъде заличена.

*

В друг ред се вписва ликвидирането на още двама членове на писателския съюз – **д-р Димитър Гаврийски** и **Ненчо Илиев (Сириус)**. Първият тогава е 66-годишен писател, философ, германист и лингвист, с изследвания върху Кант и Вазов, с учебници по немски, френски и английски език[18]. Неговата прогерманска ориентация го отвежда до създаването през 1941 г. на комитета „Нова Европа“, очевидно възникнал по внушение на дипломатите на Третия райх в София и пряко подчинен на Дирекцията на националната пропаганда. В проекторъководството му първоначално влизат представители на германската легация, а Гаврийски е председател на този комитет, който се предвижда да работи за популяризиране на „идеите на новия порядък в Европа“, като извършва „противокомунистическа пропаганда“ и насажда „национални идеи, граждански и военни добродетели“[19]. В крайна сметка в комитета остават само българи, сред които и поетът Теодор Траянов[20]. Сред сказките на самия Гаврийски се открояват издадените в отделни книжки „Философия и политика на войната“ (1943) и „Възродена Германия. Адолф Хитлер. Европа – България“ (1943). Той лично изпраща телеграма до фюрера по случай рождения му ден през април 1942 г.[21] и прочее жестове на благодарност и внимание към силните на деня. Тези „улики“ изглеждат напълно достатъчни да трасират *след Девети* пътя към безследното му изчезване. Прохитлеристкият профил на жертвата, очертан тъкмо между 1941 и 1943 г., я откроява като една от първите мишени на безогледния терор.
Пред Народния съд се изправя отсъствието на д-р Гаврийски. Защитата му обаче е активна. Успява да ангажира дори *регентшата* Гана Тодор Павлова, която на гърба на визитната си картичка изписва, че докато през януари 1943 г. събирала подписи за преместването на болния ѝ мъж от лагер в болница, „между многото подписи беше и подписа на д-р Гаврийски“[22]. Напразно адвокат Пенкьовски се опитва да привлече свидетели, които да обрисуват отсъстващия подсъдим като човек с „левичарски политически разбирания“ и като „гражданин и човек на науката“, който *не е одобрявал* политиката на Филов[23]. Усилията на защитата се подхранват от вярата на съпругата на изчезналия, че мъжът ѝ е „бил жив и здрав и бил задържан в някой от затворите или изпратен в концлагер“, затова Кина Гаврийска настоява той „да бъде призован“ и *в съдебно заседание да даде лично обяснения*[24]. Разбира се, тази молба е неизпълнима. Осъждат намиращия се *в неизвестност* д-р Гаврийски на доживотен затвор, с конфискация на недвижимите му имоти и да заплати глоба от 100 хил. лева[25]. Жена му изплаща глобата[26] и продължава да го чака.
Ненчо Илиев (Сириус) не е съден от Народния съд. Просто е задържан и ликвидиран. 62-годишният белетрист и хуморист, автор на книги за цар Борис III и за царското семейство[27], влиза в обсега на чистката *след Девети* с авторитета на един от ключовите посредници между българската и италианската култура. Преводач от италиански, с десетки авторски публикации в издания на Апенините, но и автор на книгата „Мусолини и неговото дело“ (1926), Сириус съсредоточава към себе си достатъчно силна неприязън, идваща откъм средите на комунистическите активисти. За тях той е бивш главен редактор на „Българан“, който е бил в конфликт със самия Христо Смирненски[28]. До етикетите, че е сред „най-бездарните сътрудници на списанието и закостенял реакционер“[29], са пришити и други: царски биограф и автор на книга за Мусолини. Така Сириус е набелязан за ликвидация след Девети като представител на *промонархическите* и *проиталианските* интелектуални кръгове.
Георги Тахов цитира мемоарен разказ на Дафина Кьорчева, според която *малко след Девети септември* видяла „двама въоръжени мъже да влачат по бул. „Мария Луиза“ мъж без балтон, с една обувка, стискащ чанта в едната ръка“. Разпознавайки лицето на Сириус, тя чула той да казва:

> „ПРИЯТЕЛИТЕ“. Може би „ОБАДИ СЕ НА ПРИЯТЕЛИТЕ!“ Някаква отчаяна молба за помощ, преди да го натикат в леката кола. По-късно разбрахме, че е изтезаван и после изпратен на лагер.“[30]

Оттук тръгва не съвсем правдоподобната версия, че Сириус приключва земните си дни в лагер: „обесен или самообесил се в банята на една от лагерните палатки“[31] или „на въже от усукан чаршаф“, като „някой от лагерниците чул да се разнасят преди това странни шумове“[32]. Не че е особено решаваща за разбиране на политиката на персонален терор веднага *след Девети*, но тази версия не издържа проверката за достоверност по две причини. Първо, няма документ или друго *поименно* свидетелство на очевидец за тази развръзка. Тя възниква от предположения в мемоарни разкази. И второ, както е известно, наредбите-закони за откриване на ТВО (трудови лагери) – както изобщо, така и за *политически опасни лица* – са приети от правителството едва на 20 декември 1944 г. и публикувани в „Държавен вестник“ през януари следващата година[33]. Най-вероятно Ненчо Илиев – Сириус не ги е дочакал. Просто не е стигнал до лагерите. Още през септември-октомври е потънал в неизвестността.

---

[12] *Обвинителен акт на Шести върховен състав на Народния съд*. Министерство на правосъдието. [5.02.1945], с. 4. Обвинителният акт е приложен към делото и може да бъде видян и в: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 349, л. 398–400.

[13] *Присъда на Шести върховен състав на Народния съд* [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 1.

[14] Вж. Даскалов, Здравко. *Смърт бе наградата за обич към отечеството*. – В: *Писахме да се знае. Книга втора. Жертвите на „Народния“ съд*. Работилница за книжнина „Васил Станилов“. С., 2006, с. 512–513.

[15] Вж. това сведение, дадено от сина на Борис Стефов през месец май 2018 г., в: http://pametbg.com/index.php/bg/jertvi/bezsledno-izcheznali/1131-2018-05-12-06-05-38 [посетен на 19.02.2022]

[16] Цит. по: Бадев, Йордан. *Позиция...*, с. 16. Там се казва още: „В надзвездни ли простори ще се движи художникът или ще слезе долу, в подземията на труда – това трябва да става не по предписание на една или друга партийна или държавна власт, а по подсказване на личната му природа. В моя смисъл задължението, което се включва в утилитарния възглед за изкуството – да бъде то инструмент на обществена пропаганда, – е един ярем за писателя и тежка спънка за делото му. Единствената морална атмосфера, при която писателят може с успех и общи изгоди да упражнява своето призвание, е свободната художническа съвест, която далеч не налага отшелническо или quasi съзерцателско бягство от живота.“

[17] Вж. това признание в: Багряна, Елисавета. *Словото носи своя кръст. – Век 21*, бр. 13, 27.03 – 2.04.1991.

[18] Димитър Гаврийски издава студиите „Имануил Кант, неговото време и неговото място в историята на философията“ (1910) и „Образователни ценности в поезията на Ив. Вазов“ (1912), белетристичната книга „Изпринуждение. Сцена из живота на народните учители” (1905), както и редица учебници предимно по немски език.

[19] Вж. тези цели и обещания в: *Молба от Д. Гаврийски до Министъра на вътрешните работи и народното здраве* [27.09.1941] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 159, л. 215.

[20] Вж. Протокол за учредяване на Български национален комитет „Нова Европа“ [7.12.1941] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 159, л. 198.

[21] Вж. немския текст на телеграмата от Д. Гаврийски до А. Хитлер в: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 159, л. 239.

[22] Вж. визитната картичка на Гана Тодор Павлова, приложена към делото: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 159, л. 194.

[23] Вж. *Молба от Симеон Н. Пенкьовски, адвокат – София, повереник на д-р Димитър В. Гаврийски* [12.03.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 159, л. 199.

[24] *Заявление от Кина Д. Гаврийска* [19.03.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 159, л. 202.

[25] Вж. *Присъда на Шести върховен състав на Народния съд* [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 1, 1в.

[26] Вж. *Удостоверение от Софийски областен съд за изплатена глоба от Димитър В. Гаврийски* [15.03.1948] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 176, л. 91.

[27] Вж. книгите на Ненчо Илиев (Сириус): „Царица Йоанна“ (1931), „Царица Йоанна и царското семейство“ (1938), „Борис III. Цар на българите“ (1939), „Борис III. Цар-обединител“ (1943), „Българското царско семейство“ (1943).

[28] Вж. свидетелство за такъв конфликт в: Анастасов, Анастас. Не плачете за Сириус. – Век 21, бр. 17, 24 – 30.04.1991.

[29] Вж. мемоарната преценка: „Но ето, че редактор на „Българан” става Сириус, един от най-бездарните сътрудници на списанието и закостенял реакционер. Изплашената от Октомврийската революция буржоазия у нас, свила се пред настъпващата буря, можеше за известно време да слага левичарска маска на своите списания. Затова тя търпеше и нашите левичарски злободневия, затова търпеше и Смирненски в ролята на редактор. Но в 1922 г. вече тази буржоазия се беше окопитила [...] сега Сириус бе извикан при промяната на курса от страна на българската реакция, която усилено взе да се готви за реставрация, да смени и курса, основната линия на списанието“ – Кюлявков, Крум. Спомени за Христо Смирненски. Народна младеж. С., 1954, с. 157.

[30] Цит. по: Тахов, Георги. *Биографът на цар Борис, Ненчо Илиев – Сириус, не се завърна от лагера. – Демокрация*, бр. 67, 19.03.1992

[31] Пак там.

[32] Вж. Троански, Христо. *Убийствено червено. Трилър-хроника*. Изд. ателие „Аб“. С., 2003, с. 66: „Ненчо Илиев-Сириус загива в един от никнещите като гъби след дъжд лагери. На въже от усукан чаршаф. Никой няма да повярва, че сам е сложил край на живота си. От бараката, където намират бездиханното му тяло, някой от лагерниците чул да се разнасят преди това странни шумове и пресекващо хрипване – сякаш душат човек и нозете му ритат дървения нар.“ Тази версия е приета и в по-цялостната публикация: Начева, Гергана. *Ненчо Илиев – Сириус – заклейменият редактор. – Съвременна хуманитаристика*, кн. 2/2015, с. 17–25.

[33] Вж. информацията: *Трудово-възпитателни общежития за политически опасните лица. – Изгрев*, бр. 66, 22.12.1944, както и публикациите на наредбите-закони в: *Държавен вестник*, бр. 15, 20.01.1945.

Райко Алексиев

*

Свой различен път към смъртта има собственикът и главен редактор на вестник „Щурец“, сатирикът **Райко Алексиев**. Той е задържан в първите дни *след Девети* в сладкарница „Цар Освободител“ от група милиционери, водени от Лев Главинчев. Откаран е в Дома на слепите на ул. „Нишка“ № 8 и подложен на продължителни инквизиционни процедури. Според различни свидетелства в тях участват „невзрачни художничета и писатели“, които му държат сметка защо не е помествал във вестника си нещата, които са му пращали. Сред мемоарните фрагменти се мяркат, макар и документално недоказани, присъствията на Крум Кюлявков, Георги Боков, Орлин Василев, Михаил Топалов, Крум Вълков, на следователя Бачо Зеев и др.[34] С разкъсани вътрешни органи Алексиев е изпратен в болницата на затвора, а после – в болницата на Червения кръст, където издъхва на 18 ноември 1944 г.[35] Народният съд го осъжда посмъртно, за да конфискува „недвижимите му имоти и лека автомобилна кола „Шевролет“[36]. В следващите години съпругата му неуспешно се опитва да си върне поне част от движимите имоти на семейството (незаконно иззети два гардероба, два фотьойла, столове, писалищно бюро, килими и др.), които не са конфискувани от съда, но се намират в МВР, във вилата на Орлин Василев в Чамкория и кой знае в още чии домове[37].

Всъщност пряката причина Райко Алексиев да бъде малтретиран до смърт се намира в политическата му сатира и съвсем конкретно – в карикатурите му, на които е осмян и разобличен Сталин. Особено емблематични си остават две от тях, макар че са публикувани преди инкриминирания от Народния съд период. На едната със заглавие „Вот что значит революция“ се виждат побитите върху петолъчни върхове глави на Троцки, Бухарин, Зиновиев и Каменев, към които съветският сатрап изрича: – *Не се натискайте, другари, има място за всички* (*Щурец*, бр. 195, 4 септември 1936). На другата Сталин обикаля в тъмнината с фенер и кървав сърп, изричайки под прякора *Диоген Московски*: – *Има ли някъде останал още някой стар революционер, който не се познава с прокурора?* (*Щурец*, бр. 219, 19 февруари 1937):

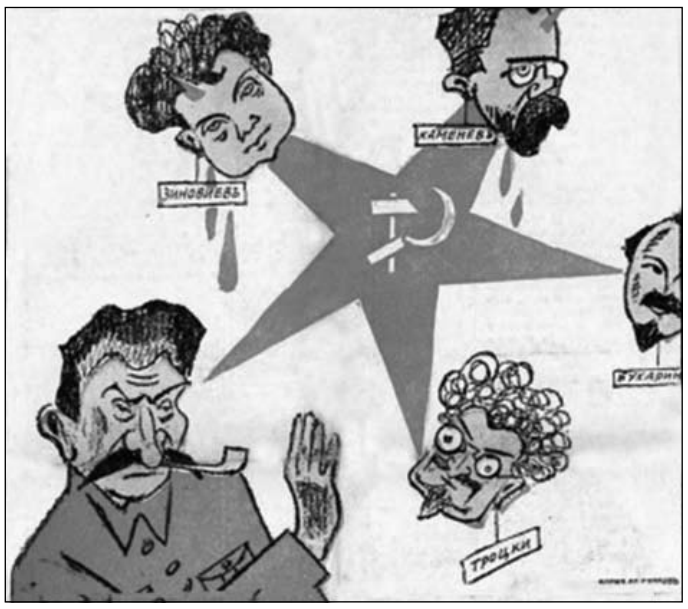

Карикатура на Райко Алексиев

Това е не просто остра критика на сталинизма, а оголване на терористичната му природа. Затова онова място от обвинителния акт пред Шести върховен състав на Народния съд, в което на прицел се поставят материали, в които „се изнасят фалшиви факти и данни за Съветска Русия и се карикатури и осмива нейния строй“[38], визира именно Райко Алексиев. Впрочем той *с карикатури и хумористични разкази на в. „Щурец“* представлява онази част от художественото и литературното поле, което

Карикатура на Райко Алексиев

чрез критиките си срещу комунистическия терор в СССР се стреми да отстоява идеите за ненасилие в обществото и за независимия хумор като израз на творческата автономия. Затова е осъден посмъртно.

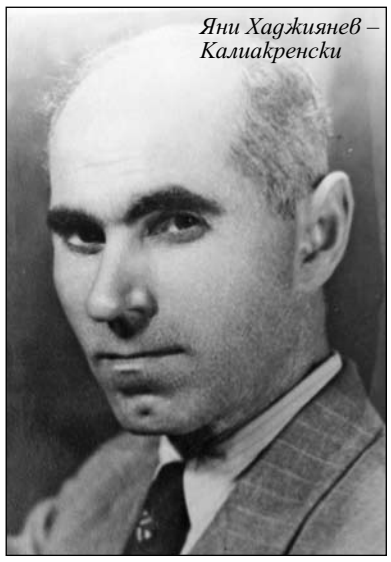
Яни Хаджиянев – Калиакренски

*

Сред членовете на СБП, убити *около Девети*, личи името и на добруджанския деец, журналист и писател **Яни Хаджиянев – Калиакренски**. Той притежава биография на истински борец срещу румънското владичество в Добруджа: редактор на вестници като „Ново единство“ и „Добруджански глас“, съден от военен съд в Букурещ и лежал две години в румънски затвор, автор на няколко книги, посветени на добруджанския край[39]. Тъкмо заради заместник-главното си редакторство в „Добруджански глас“ (Добрич) изчезва на 8 срещу 9 септември 1944 г.[40] – ясен знак, че на изличаване подлежи целият пласт от „великобългарски шовинизъм“, положен в паметта и културата на освободителното движение в Добруджа.

От писателите, изключени от СБП на 23 ноември 1944 г., *без съд и присъда* са ликвидирани Йордан Бадев, Димитър Гаврийски, Ненчо Илиев (Сириус), Яни Хаджиянев – Калиакренски. Четирима автори с различни лица и приноси, които към датата на изключването си вече са преминали отвъд. Разбира се, принадлежността им към писателския съюз приживе не ги прави по-значими спрямо останалите жертви, но ги маркира институционално. Към тях след процеса на Първи върховен състав като *смъртници* скоро се присъединяват други членове на СБП – Богдан Филов, Борис Йоцов и Димитър Шишманов.

*

Към този списък трябва да се прибавят и десетки автори *нечленове* на писателския съюз, убити и съдени *в неизвестност* от Народния съд. Само да посочим 65-годишния военен историк и теоретик **полк. Александър Ганчев**, автор на военно-исторически книги[41], на десетки статии във вестниците „Дума“, „Слово“ и „Вечер“, главен редактор на в. „България“ и на сп. „Българска военна мисъл“, с публични сказки, в които се изтъква стремежът към национално обединение и личат подчертани симпатии към Хитлер и Третия райх[42]. Запасният офицер е арестуван в дома си на 25 септември 1944 г. Преминава през Пети милиционерски участък, през Щаба на народната милиция в „Славянска беседа“, през Дирекцията на милицията на пл. „Лъвов мост“, за да бъде откаран в неизвестна посока[43].

За да няма никакви морални и исторически колебания, Народният съд го осъжда на смърт и 50 000 лв. глоба[44]. Почти същия път изминава в края на живота си 33-годишният стопанин и главен редактор на вестник „Дума“ и на сп. „Илюстрована политика“ **Петър Атанасов**, изведен от дома си на 18 септември 1944 г. Към края на същия месец спират да приемат храна и дрехи за него в Дирекцията на милицията[45]. Прохитлеристката линия на неговите издания и авторски текстове, както и свързаността му с германската легация (в т.ч. снабдяването му с вестникарска хартия от Третия райх[46]) предопределят неговата задочна присъда от Народния съд – смърт и глоба от 3 млн. лв.[47]

Изчезването на **Никола Панчев** също се „легитимира“ от присъда, но с доживотен затвор. Както при Димитър Гаврийски, и тук възниква черният парадокс – убитият без съд и присъда е осъден на *доживот*. Главният редактор на вестниците „Вечер“ и „Нова вечер“ е взет една сутрин (според различни версии – на 11 или 13 септември) от къща в Исперих, Разградско, където е евакуиран със семейството си[48]. Двама души „с потури, с кожухчета и пушка“ го откарват с каруца до гара Самуил, хващат влака за Русе, а после – към София. През цялото време ги следва съпругата на Панчев, която пътува в същия влак, но в друг вагон. Тя не иска да изпусне от поглед мъжа си, но така и не успява да предотврати безследното изчезване. На гара София я отпращат с думите, че *допълнително ще получи сведения* за него. През следващите седмици Надя Панчева обикаля *сградите на смъртта*, за да търси мъжа си: струва ѝ се, че от прозорец на Дома на слепите ѝ маха с ръка силует на брадясал мъж, после същото се повтаря от прозорец на Централния затвор – видения на надеждата, които постепенно се стопяват[49]. Непосредствено преди началото на Народния съд двама души с пистолети идват в софийския дом на семейството, описват всички вещи и притискат съпругата с настояване да каже къде се укрива мъжът ѝ, да не е избягал зад граница...[50] Убийците инсценират „издирване“ на обвиняемия и внушават легендата за изчезването му. Доживотната присъда от Народния съд просто играе ролята на циничен *отворен финал*.

41-годишният Никола Панчев е типичният журналист и главен редактор, лоялен на българската държавна политика *до Девети*. Симпатиите му към германската кауза във войната и антисъветските му възгледи са очевидни. Те личат и в неговите статии във в. „Вечер“, и в публичните му изяви като беседата му от 8 декември 1941 г. в Разград на тема „Какво видях на източния фронт“. В нея Панчев говори за „бедствието и безпомощността на съветската власт да въдвори режим на социална правда“ и завършва с думите: „положението в Русия се характеризира не като рай, а като същински ад“[51]. Думи, които обясняват нетърпението да бъде ликвидиран от комунистическите „бойни групи“ *след Девети*.

Публицистът и шеф на отдел „Печат“ в Дирекция на националната пропаганда 29-годишният **Климент Далкалъчев** също пропада *в неизвестността*. Трагичният му край е предначертан. Не само заради статиите му във вестниците „Днес“, „Вечер“, „Идеи и дела“, на които – според думите на народния обвинител – „достатъчно е само да прочетеш заглавията им“[52]. Далкалъчев оглавява, съгласно длъжността си, Комитета на антиболшевишката изложба (открита през септември 1942 г.) и се изявява като говорител по Радио „Обединена България“. Бил е видна фигура в Българския младежки съюз „Отец Паисий“ и сред активистите на Съюза на ратниците за напредъка на българщината – образцов представител на младите „десни“ интелигенти, изявяващи се като идеолози и публицисти на късното Трето българско царство. Присъдата му от Народния съд е смърт, глоба от 3 млн. лв. и конфискация на всички недвижими и движими имоти[53].

---

[34] Вж. свидетелствата за това в: *Животът и смъртта на Райко Алексиев. Разказва неговият син Веселин Алексиев. – Пламък*, кн. 2/1991, с. 41–47; Грънчарова, Ася. *Орлин Василев е присвоил вещи на убития Райко Алексиев. – Демокрация*, бр. 33, 8.02.1992; Бенбасат, Алберт. *Райко Алексиев – живот, смърт, обругаване, възкресяване. – Портал Култура*, 21.05.2018, http://kultura.bg/web

[35] Вж. повече за съдбата на Райко Алексиев след 9 септември 1944 г.: Александрова, Ивайла. *Горещо червено*. Пловдив, 2007; Бенбасат, Алберт. *Райко Алексиев – живот, смърт, обругаване, възкресяване. – Портал Култура*, 21.05.2018; https://kultura.bg

[36] *Присъда на Шести върховен състав на Народния съд* [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 1в.

[37] Вж. публикацията на молба от Весела Алексиева до министър-председателя за връщане на изземото движимо имущество на съпруга ѝ [ок. 1945 г.]: Грънчарова, Ася. *Орлин Василев е присвоил вещи на убития Райко Алексиев. – Демокрация*, бр. 33, 8.02.1992.

[38] *Обвинителен акт на Шести върховен състав на Народния съд*. Министерство на правосъдието. [5.02.1945], с. 6.

[39] Яни Хаджиянев – Калиакренски публикува сборниците с разкази „Смехът на Добруджа” (1929), „Добруджанци” (1934) и повестите „Суша” (1929) и „Легенда за 40-те калиакренски девойки” (1936).

[40] Вж. *Панихида в памет на Яни Хаджиянев – Калиакренски* – https://www.dobruja.com/2021/08/Yani-Hadjiyanev.html [посетен на 2.04.2022]

[41] Вж. книгите с изследвания на Александър Ганчев: „Балканският полуостров. География, история, икономика, политика, стратегия“ (1932), „Балканските държави Албания, Гърция, Румъния, Югославия, тяхната стопанска и военна мощ“ (1932), „Войните през Третото българско царство. Т. I–II“ (1935, 1937), „Междусъюзническата война 1913“ (1940) и др.

[42] Вж. брошурите със сказки и слова на Александър Ганчев: „Национални стремежи, надживели вековете“ (1937), „Впечатления от днешна Германия“ (1939), „Многовековният ни стремеж към юг“ (1940), „Нова Европа и утрешна България“ (1943).

[43] Вж. свидетелството на сина му Боян Ганчев: П*о повод публикуваното. – В: Писахме да се знае. Книга втора. Жертвите на „Народния“ съд...*, с. 381.

[44] Вж. *Присъда на Шести върховен състав на Народния съд* [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 1.

[45] Вж. тези свидетелства на дъщерята на П. Атанасов: Попдимитрова, Марта. Досега живяхте вие... – В: Писахме да се знае. Книга втора. Жертвите на „Народния“ съд..., с. 468.

[46] Вж. *Писмо от германската легация в София до Петър Атанасов за доставка на 80 тона вестникарска хартия* [7.10.1943] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 162, л. 135.

[47] Вж. *Присъда на Шести върховен състав на Народния съд* [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 1.

[48] Вж. две свидетелства на сина му Бисер Панчев в: Панчев, Бисер. *Нека Бог ги съди за разправата с българските журналисти*. – В: *Писахме да се знае. Книга първа. Без съд и присъда*. Работилница за книжнина „Васил Станилов“. С., 2006, с. 53; Златарева, Божидарка. *Никола Панчев – забравеният голям разградски журналист. – Екип 7* (Разград), 23.01.2019.

[49] Пак там.

[50] Вж. Панчев, Бисер. *Нека Бог ги съди за разправата с българските журналисти...*, с. 53–54.

[51] Вж. Журналистът Никола Панчев пред разградци. – Разградско слово, бр. 701, 25.12.1941.

[52] Вж. писмените бележки на народния обвинител за дейността на Климент Далкалъчев в: ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 166, л. 217.

[53] Вж. *Присъда на Шести върховен състав на Народния съд* [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 1, 1в.

на стр. 14

Арестувани, изчезнали, убити

от стр. 11

*

Жертви на *спонтанното* „народно правосъдие“ стават още десетки столични и провинциални писатели, публицисти и журналисти. Ще посочим почти телеграфно само част от тях.

Дългогодишният редактор във вестниците „Дневник“, „Утро“ и „Заря“ **Крум Наумов** е взет на 29 септември 1944 г. от редакционното помещение на столичния бул. „Дондуков“. Не стига до процесите на Народния съд – нито жив, нито *в неизвестност*. През 1946 г. Софийският областен съд го обявява за *безследно изчезнал* с предполагаема дата 14 октомври 1944 г.[54]

Редакторът във в. „Варненска поща“ 55-годишният **Лука Константинов** *след Девети* напуска Варна и живее три-четири месеца при роднини в София. Но и там го откриват. Арестуват го и според слуховете по пътя за Варна е свален от влака и убит заедно с други задържани. Осъден е задочно на смърт от Осми състав на варненския Народен съд[55]. Впрочем смъртни присъди, макар и *присъствено*, получават и другите знакови главни редактори във Варна: на в. „Черно море“ – Драгомир Савов и на в. „Варненски новини“ – Тоню Бербатев[56].

Издателите на в. „Русенска поща“ **Владимир Биков** и **Тодор Петров** са ликвидирани на 2 ноември 1944 г., вероятно с групата, намерила смъртта си в Балъв дол край с. Щръклево, Русенско – по пътя за с. Нисово[57].

Издателят на в. „Старозагорско утро“ **Цветан Ат. Брашнаров** е убит на 16 септември 1944 г., а после Народният съд „узаконява“ смъртта му[58].

Петко Павлов Попов – главен редактор на плевенския в. „Северно ехо“ – е арестуван на 1 октомври 1944 г. и първоначално при опита за масов разстрел около 5 октомври край с. Пелишат, Плевенско по чудо оцелява ранен, добира се до вкъщи, укрива се известно време при приятели, но по-късно е открит и повторно отведен за екзекуция[59].

Издателят на в. „Стремление“ в Ловеч **Стефан Рясков** е отведен в лозята край града и заедно с други задържани намира гроба си там в обща яма. В отсъствието си е осъден на смърт от местния Народен съд[60].

Този траурен лист подлежи на още и още допълнения. Избиването *без съд и присъда* на писатели и журналисти в провинцията е специална тема, която до днес остава в сянката на софийските трагедии. Но дори в сянката се забелязва, че на изличаване е подложен цял сегмент от публичността *по места*. В дългосрочна перспектива се оказва, че повечето български региони и селища са лишени от прослойката на градските пишещи хора, от литературни личности, които формират както конкретната регионална литература, така и цялостната публична среда. На практика бивят *закрити* множество местни литературни центрове, които ще започнат да възникват отново със силно променен облик едва в епохата на „размразяването“ през 60-те години на XX век.

През есента на 1944 г. се случват още три знакови ликвидации на писатели, които като че ли *не влизат в сметките* на Народния съд. Поне привидно.

Под рубриката „по погрешка“ попада убийството на хумориста, актьора, театрала, издателя, птицевъда **Борис Руменов (Борю Зевзека)**[61]. На 10 октомври от дома му на ул. „Добри Войников“ № 29 го отвеждат двама души, единият от които носи шмайзер и се казва Станислав Вихров. Разстрелват Борю Зевзека при Перловската река, където – както някои твърдят – е открит *трупът му, надупчен от куршуми*. Съпругата на хумориста свидетелства, че няколко дни след 10 октомври от Софийската прокуратура ѝ съобщават, че мъжът ѝ е убит от неизвестни лица – да дойде да прибере тялото и да го

Борис Руменов със съпругата си Цветана и дъщеря им Ани, ок. 1930 г.

погребе. Ковчегът е закован и никой не вижда дали в него е Борю Зевзека[62].

В събраните от вдовицата Цветана Руменова и цитирани от Алберт Бенбасат изявления на съвременници на събитията през 1944 г. преобладава късното съжаление, че „от неговата смърт ние нямахме нужда, защото той не беше и не е бил народен враг“ (Ламар), че тя е „безотговорен акт на лично отмъщение“ (Владимир Трендафилов), че „е съвсем ясно откъде дойде тя и кой злоупотреби с нашата власт“ (Славчо Васев), че е акт на „лично отмъщение“, извършено „от негов личен неприятел без знанието на народната власт“ (Панчо Шопов)[63]. Няма как да бъдат пренебрегнати тези думи. Още повече че Станислав Вихров надвисва като *персонален демон* над Борис Руменов: дали защото хумористът му „е връщал материали, негодни за печат“ (според Цветана Руменова[64]), или защото – по думите на Росен Тахов – „Вихров носи, Зевзека хвърля в коша“[65], или защото цялата акция по извличането на хумориста е *случайност*, „пияна работа“, както свидетелства Атанас Душков, на когото Вихров споделя след много години подробности за станалото[66]. Личният мотив на партизанина терорист, примесен с голямо количество алкохол, вероятно е водещата причина за убийството на Руменов. Прокрадва се и колебливата версия за *грешката* – Вихров търси да убие Елин Пелин, а намира Зевзека.

И все пак, защо именно Борю Зевзека става (не)случайна жертва? Живял на неправилното място в София – ул. „Добри Войников“ № 29? Много прилича на Елин Пелин? Не, никак не прилича. Дали причината не е много по-дълбока, свързана с полето на изява на Руменов и със самата специфика на неговия хумор? Той води рубриката „Птицевъдство“ във в. „Заря“ и хумористичните страници на вестниците „Утро“ и „Дневник“, сътрудничи и на Райко-Алексиевия „Щурец“ – все издания, минаващи за „фашистки“, чиито редактори и автори са сред мишените на Народния съд. Несъмнено Зевзека е маркиран от сътрудничеството си в тези вестници, макар че хуморът му не просто е непартизански и непартиен, а категорично нетенденциозен, т.е. социално и дори морално неутрален, недидактичен, основан върху контрастите във всекидневието, парадоксите на човешкото съществуване и понякога на семпли езикови игри. За него Кирил Христов отбелязва, че „хуморът на Борис Руменов не е хаплив [...] той не оставя в душата и утайка на печал [...] смехът, който будят неговите фейлетони, разкази, сцени, е здрав, освежителен, юнашки“[67]. Но нека откроим други преценки, които се оказват проблемни: Зевзека е „бохем, оптимист и остроумец с богата и чиста душа“, „неизчерпаем извор на злободневки“, „автор на родолюбиви хумористични пиески“, на „остроумни и незлобливи шеги“, който след раняването си през Първата световна война ръководи Полевия военен театър – дело, определено като „истински подвиг“[68]; той е възприеман като „весел, жизнерадостен и, най-главно, безобиден човек“, „неговият хумор не обижда, не наранява“, с „добродушно и човечно отношение към хората“, „близък до народа, достъпен, интимен, разбираем“, „народен хуморист“, „по-популярен от него няма“[69]...

В тези ласкави оценки от 1940 г. не би се открило нищо осъдително *след Девети*, ако не са дадени от двама души – ген. Никола Жеков и Тодор Кожухаров – при това на първа страница в юбилейния вестник. Да напомним, че това са две емблематични фигури на додеветосептемврийска България: ген. Жеков – главнокомандващ на действащата българска армия по време на Първата световна война и сред ръководителите на пронацисткия Съюз на българските национални легиони, а Кожухаров – директор на влиятелния вестник „Слово“. И двамата са осъдени от Народния съд, но присъдата на Жеков не е изпълнена, защото е в друг тип *неизвестност* – в емиграция.

Ето как неангажиращият хумор на Зевзека, деполитизиран, лишен от идеологически пристрастия и социална ярост, влиза в режим на признание в публична среда и от личности, които подлежат на отстраняване и трайно заличаване веднага *след Девети*. Веднъж попаднал в тази листа (*по погрешка* или *по закономерност*), Борю Зевзека остава там, въпреки усилията на съпругата му да го изведе поне частично от забравата. Убитият без съд и присъда не подлежи на реабилитация от комунистическия режим *до края*. В отговор на молбата на Цветана Руменова за поставяне на паметна плоча на дома, където е живял нейният съпруг Борис Руменов, директорът на Дирекция „Културно-историческо наследство“ при Столичния съвет за култура я уведомява през 1983 г., че Зевзека „е известен най-вече като буржоазен журналист и хумористичен писател“, а *след Девети* „е осъден на смърт и разстрелян, а впоследствие реабилитиран“, като „личността и дейността на Борис Руменов (Борю Зевзека) не дават основание за поставяне паметна плоча на неговия дом“[70].

Кръгът около паметта на Зевзека е двойно и тройно омагьосан. Руменов нито е известен *буржоазен* автор, нито е *съден* и *реабилитиран*, нито – преиздаван и четен. Престъплението срещу него го е завлякло в забравата. Произволното му убийство, извършено от пиян партизанин, който иска и да е поет, завинаги е маркирало *народния хуморист* като „народен враг“ и не особено значим писател, който има право на надгробна плоча, но не и на паметна. Особено *гранични* са случаите с 28-годишния български писател от Таврия **Мишо Хаджийски** и с 27-годишния поет **Константин Гиндев**. Тяхната смърт символизира предел, след който се заличават възможностите да се разгърне поне отчасти следващо ново поколение в българската литература, което не е нито комунистическо, нито дори „ляво“.

Именно за да бъдат откроени тези случаи, ще пишем за Хаджийски и Гиндев по-подробно в друг текст.

*

В края на биографичната си книга за Димитър Шишманов, в аспекта на обобщението Елена Михайловска споменава темата за „социология на личностното и интелектуално заличаване у нас през времето на тоталитаризма“, като именно случаят с нейния герой е изведен до равнището на тоталната липса – „изтриване от колективната памет“; и човекът, и писателят сякаш „просто никога въобще не са *съществували*“[71]. Ако това е валидно за личности като Д. Шишманов и Борис Йоцов например, стигнали до скамейките на „народното правосъдие“, какво да кажем за потъналите в неизвестността, избити без съд и присъда? Осъждането от Народния съд, колкото и *стигматизиращ*, и *заличаващ* акт да е, все пак дава някакъв шанс за реабилитация на жертвата. За „пощадените“, които се разминават със смъртната присъда, шансът е още по-видим – те могат да се надяват на амнистия, на възвръщане в публичността, на трупане на мемоарен архив *в чекмедже*, който един ден може би ще се яви *на светло* – публикуван, за да възкреси образа на заличения. Това се отнася и за осъдени на доживотен затвор личности като Михаил Арнаудов или Христо Бръзицов, които дочакват свободата си и успяват да стигнат до категорична или поне частична реабилитация. Впрочем дори част от осъдените на смърт, според стореното и написаното от тях, дочакват своите нови изследователи и читатели. Както се случва с Шишманов, Йоцов, Филов, Кожухаров и т.н. Точността изисква да отбележим, че убитите без съд и присъда хора са хвърлени в двойно по-дълбока бездна на забрава. Не че трябва да сравняваме коя от жертвите е *по-забравена*. Но когато изведем това отсъствие на историческата сцена, забелязваме, че се прикрива безчовечно престъпление, плод на революционен произвол, което целенасочено се укрива от извършителите и от режима, който го е допуснал или поръчал.

За констатираната предварително смърт на Д. Крапчев и Р. Алексиев, както и за „узаконеното“ чрез смъртна присъда „изчезване“ на Й. Бадев и Ал. Ганчев в годините на НРБ може да се говори, макар неясно или замазващо. До 1989 г. имената им са табуирани, но не съвсем, доколкото тогава могат да бъдат публично сведени до групата на „фашистите в литературата“. Докато за Н. Илиев – Сириус, Константин Гиндев, Борю Зевзека и пр. режимът няма как да обясни или да легитимира ликвидацията им. Затова в годините на НРБ тези и други имена се покриват с пластове тишина, охранявана от цензура, библиотечни спецфондове и милиция. Заличаването е дългосрочно и безпрекословно.

---

[54] Вж. това свидетелство на дъщерите на Крум Наумов в: Наумова, Лиляна, Наумова, Агнес. *Убит ли? Не, изчезнал!* – В: *Писахме да се знае. Книга първа. Без съд и присъда...*, с. 52.

[55] Вж. разказа на племенника на Л. Константинов в: *Лука Константинов – разстрелян задочно*. – В: *Писахме да се знае. Книга втора. Жертвите на „Народния“ съд...*, с. 480–481.

[56] Вж. свидетелствата за тях: Великов, Стефан. *Драгомир Савов – талантливият журналист*. – Пак там, с. 472–474; Великов, Стефан. *Тоню Бербатев – творец, писател, журналист, редактор*. – Пак там, с. 475–477; Иванова, Вера. *Амур и Психея*. – Пак там, с. 478–479.

[57] Вж. Жейнов, Иво. *Под надзора на съветски военни*. – В: *Писахме да се знае. Книга първа. Без съд и присъда...*, с. 281.

[58] Вж. Дърваров, Светозар. *Не съд, а разправа*. – В: *Писахме да се знае. Книга втора. Жертвите на „Народния“ съд...*, с. 83.

[59] Вж. разказите за това в: Попова-Георгиева, Лиляна. *Свидетелят трябва да умре*. – В: *Писахме да се знае. Книга първа. Без съд и присъда...*, с. 55–56; *Избити български журналисти*. – В: *Писахме да се знае. Книга втора. Жертвите на „Народния“ съд...*, с. 485.

[60] Вж. Николов, Николай. *Унищожено цялото семейство*. – В: *Писахме да се знае. Книга първа. Без съд и присъда...*, с. 54.

[61] Вж. заглавието на иначе неточната версия за убийството: Даскалов, Здравко. *Убит по погрешка*. – В: Пак там, с. 45–46.

[62] Вж. версиите за това в: Бенбасат, Алберт. *Да убиеш зевзек*. – *Портал Култура*. 25.07.2018; https://kultura.bg [посетен на 22.02.2022]

[63] Пак там.

[64] Пак там.

[65] Тахов, Росен. *Партизанин търси да убие Елин Пелин, застрелва Борю Зевзека*. – *24 часа*, 26.03.2014.

[66] Цит. по: Бенбасат, Алберт. *Да убиеш зевзек...*

[67] Христов, Кирил. *На Борис Руменов – Борю Зевзека. 35 години хумор. Юбилеен брой*. 16.11.1940, с. 4.

[68] Жеков, Никола. *Изпълнен дълг*. – Пак там, с. 1.

[69] Кожухаров, Тодор. *Борис Руменов*. – Пак там, с. 1.

[70] Цит. по: Бенбасат, Алберт. *Да убиеш зевзек...*

[71] Михайловска, Елена. *Създадени сме и за размишление... Димитър Ив. Шишманов: Биография*. Изток-Запад. С., 2010, с. 200.